

ШЛЯХИ СТАНОВЛЕННЯ ТА СПРАВЛЯННЯ МИТНИХ ПЛАТЕЖІВ В УКРАЇНІ

WAYS TO ESTABLISH AND COLLECT CUSTOMS DUTIES IN UKRAINE

Соцький А.М., к.ю.н.,

доцент кафедри соціального адміністрування
та гуманітарних комунікацій*Чернівецький інститут Міжнародного гуманітарного університету*

Стаття присвячена розгляду історичних аспектів митної справи, що є частиною внутрішньої та зовнішньої політики держави, що формується під впливом митної політики, його місця та ролі в вирішенні актуальних задач торговельних відносин та міжнародних правил світової торгівлі.

Історія митної справи веде свій облік уже багато тисячоліть. З часів Київської Русі та побудови незалежної України митною справою охоплено величезне коло питань економічного та юридичного складу, але у значній мірі вони пронизують питання торгівлі з іноземними державами.

З давніх часів митні та тарифні бар'єри використовувалися з метою обмеження постачання певних товарів на внутрішній ринок. Глобалізація та зростання торговельних відносин будь-якої країни світу обумовлюють вивчення історичних шляхів становлення та розвитку сплати митних платежів як складової митної справи. Важливість дослідження історичних шляхів започаткування та розвитку інституту справляння митних платежів в Україні підкреслюється реалізацією митними установами фіскальної складової своєї діяльності як одного з ключових механізмів розвитку держави у будь-який історичний період. Вивчення історичних шляхів функціонування інституту справляння митних платежів свідчить про те, що митна діяльність в державі була не цілеспрямованою, здійснювалася епізодично, мала часноправовий характер. Таким чином, митна справа виникла в силу об'єктивного історичного процесу, а митна діяльність формується разом із економікою та торгівлею з часів IX–XII ст. до теперішнього часу в силу розвитку історичних подій у світі та внутрішньої політики держави. При цьому значення митної справи у становленні торговельно-економічних відносин, захисті економічного суверенітету держави, прав суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності підвищується з кожним етапом розвитку державності.

Ключові слова: історія справляння митних платежів, митна справа, митні платежі, митні органи, мито, торговельні відносини.

The article is devoted to the historical aspects of customs, which is a part of the domestic and foreign policy of the State, formed under the influence of customs policy, its place and role in solving urgent problems of trade relations and international rules of world trade.

The history of customs goes back many millennia. Since the times of Kyivan Rus and the establishment of independent Ukraine, customs has covered a huge range of economic and legal issues, but to a large extent they have permeated the issues of trade with foreign countries.

Customs and tariff barriers have long been used to restrict the supply of certain goods to the domestic market. Globalization and the growth of trade relations in any country of the world necessitate the study of the historical ways of formation and development of customs payments as a component of customs. The importance of studying the historical ways of establishment and development of the institution of customs payments in Ukraine is emphasized by the fact that customs institutions implement the fiscal component of their activities as one of the key mechanisms of the State's development in any historical period. The study of the historical ways of functioning of the institution of customs payments collection shows that customs activities in the state were not purposeful, were carried out sporadically, and had a temporary legal nature. Thus, customs arose as an objective historical process, and customs activities have been shaped along with the economy and trade since the IX–XII centuries to the present day due to the development of historical events in the world and the domestic policy of the state. At the same time, the importance of customs in the development of trade and economic relations, protection of the economic sovereignty of the state, and the rights of foreign economic operators increases with each stage of statehood development.

Key words: history of customs duties, customs, customs payments, customs authorities, customs duties, trade relations.

Актуальність теми дослідження. На сучасному етапі державотворення прослідковується інтерес до різних аспектів організації та діяльності митної справи в Україні. Це пояснюється тим, що перед державою постійно виникають завдання економічної стабільності та безпеки, у вирішенні яких важливим інструментом є інститут справляння митних платежів. У зв'язку із цим виникає необхідність дослідження історичних аспектів становлення та розвитку інституту справляння митних платежів, оскільки не пізнав минуле, не вивши сутність та значення справляння митних платежів у теперішній час та не можливо спрогнозувати майбутню стратегію розвитку відповідного інституту. Крім того, вивчення історичних аспектів діяльності митних установ з часів IV ст. до н.е. до XX ст. має величезне історико-правове значення, що дозволить подолати прогалини у науці митного права та розширити пізнання о значенні та функціонуванні інституту справляння митних платежів.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення шляхів становлення та справляння митних платежів у різні історичні періоди існування української державності.

Результати дослідження. Теоретичним і практичним проблемам митних відносин, в тому числі окремим аспектам правового регулювання справляння митних платежів при здійсненні зовнішньоекономічної діяльності у юридичній літературі не приділяється значної уваги. Належне місце в дослідженні сплати митних платежів у різні істо-

ричні періоди існування української держави займають наукові праці провідних вчених і практиків, зокрема, Л.О. Батанової, Є.В. Додіна, Л.К. Воронової, О.П. Гребельника, М.М. Каленського, С.В. Ківалова, Б.А. Кормича, Т.В. Корневої, І.М. Коросташової, Б.А. Кормича, М.П. Кучерявенка, О.В. Мазура, П.В. Пашка, Д.В. Приймак, Л.М. Письмаченко, О.П. Орлюк, Л.П. Савченко, Т.В. Проценка, Т.С. Єдинак, В.Ю. Єдинак та ін.

Виклад основного матеріалу. Історичні аспекти становлення та розвитку інституту митних платежів в Україні нараховує тисячоліття. З появою та розвитком Київської Русі (IX–XII ст.), де основними джерелами фінансування були сплата данини, плата за судочинство, штрафи та мито, митно-тарифні відносини набрали характеру системності. Торгівля із заморськими країнами становила підґрунтя економіки древньої держави, оскільки один з найбільших товаропотоків «із варяг у греки» проходив через Київ по Дніпру, впродовж Чорного моря та закінчувався в Константинополі, що на той час був центром торгівлі. Не випадково, що однією з перших угод, укладених князем Олегом, була угода з Візантією (911 р.). Таким чином, у Київській Русі мито означало податок, що сплачувався за перевезення товарів, перегін худоби через кордони певних територій. Для сухопутного перевезення стягувалося так зване «сухе» мито, для водного перевезення – «водяне» мито [1, с. 87].

Колектив вчених Бодряга Н.В., Кривоборець Б.І. при дослідженні поняття митниці зазначали, що діяльність митних установ виконували митні двори, тобто установи зі збору тамги, або мита. Так, митні установи, або митні двори, в Київській Русі були одним зі органів публічної влади древньої держави, які виконували функції: клеймування товарів; справляння плати за продаж товару на внутрішньому ринку; здійснення митного контролю тощо [2, с. 102].

Часи монголо-татарської навали привели до втілення поняття «тамга», що з тюркського означало знак або клеймо, що проставлялося на товарі. Одержання відповідного клейма супроводжувалося сплатою збору, що отримав назву «тамга», від якого з'явилося дієслово «тамжить», тобто обкладати товар митом, а місце, де товар «тамжили», стало називатися таможною (митницею).

Литовсько-польська доба від середини XIV до середини XVII ст. характерна тим, що Україна на той період була позбавлена власної державності та митні установи користувалися законодавством Литви, Польщі. Характерним для митного законодавства Литви було наявність значної кількості часто змінюючи митних ставок та відповідними жорсткими санкціями. Що застосовувалися до тих, хто ухилявся від них (наприклад, Київ, Чернігів, Чорнобиль тощо). Необхідно також відмітити, що перешкодою до розвитку торговельних відносин були великі ставки внутрішнього мита – так звані «заміт» тобто привіз товару для продажу або грошей для закупки товару); «явка» – так зване повідомлення про наміри продати товар; «вагове» (при визначенні ваги товару) [3, с. 154].

При дослідженні історії митної діяльності Колесников К.М. зазначав, що внутрішні мита стягувалися з усіх привезених на продаж товарів. Це правило не поширювалося на необхідні власнику предмети споживання. Але були в виключення, так наприклад, звільнялися від сплати мита особливими грамотами особи духовного звання, монастирі, жителі нових міст і окремих місцевостей, а також люди, що зробили послуги князівству [4, с. 163].

Найбільш вагомим в історії розвитку інституту справляння митних платежів можна назвати період козацької доби (XV–XVIII ст.). Цей період характеризується створенням сприятливих умов для торгівлі шляхом видання спеціальних універсалів про охорону торговців, товару та ін. При цьому українським купцям надавалися окремі привілеї при продажу товару, зокрема звільнення від торговельного мита. Іноземні ж купці повинні були сплачувати ввізне мито, а також провізне мито за транзит та право складування товарів. Вивізне мито становило 2 відсотки від вартості товару. Як зазначають вчені, відповідна ставка вивізного мита була найменшою у Європейських країнах, що давало стимул збільшувати товаропотік через Україну [4, с. 164]. Необхідно відзначити, що за посередництва українським купцям, що мали пільги, у випадках реалізації іноземних товарів, ці товари підлягали конфіскації, при цьому половина надходила до державної скарбниці, а половина митній установі.

Таким чином, той період характеризується реформуванням митні установ у державну структуру, що діяли з метою захисту внутрішнього ринку, а мито та збори від торгівлі ставали одним з головних джерел поповнення державної казни. Так зване «прикордонне» мито справлялося безпосередньо військовим збирачем мита «екзактором», або через орендарів – відкупників, які виконували функції митниці. Гетьман Б. Хмельницький намагався втілювати багатокваторну політику міжнародного визнання України як держави. У 1649 році підписується Угода з Туреччиною, за якою Туреччина надавала українським купцям право вільного проходу по Чорному морю та вести торгівлю без сплати мита.

Гетьманським універсалом від 28 квітня 1654 р. на кордонах України у разі вивезення товарів організовано

справляння митного податку у формі «евекти» (від латинської «evectus» – який вивозиться), а за товар, що ввозився, стягувався митний податок у формі «індукти» (лат. «inductus» – запроваджений).

Необхідно відзначити, що за допомогою торгівлі та справляння мита Військо Запорізьке отримувало великі доходи, що сприяло розвитку господарського життя, торгівлі та нарахування експорту. Враховуючи, що зовнішня торгівля є важливим джерелом доходів держави, урядом у 1653 році було прийнято Торговельний статут. Відповідно до якого всі види мита з продавців товарів були трансформовані в єдине карбованцеве мито в розмірі 5 % з обороту товарів, для солі – 10 % від ціни. На рибу і хутровину були встановлені особливі мита. Іноземні купці були зобов'язані платити мито в розмірі 6 % із ціни товару на внутрішніх митницях і 2 % мита на прикордонних митницях при вивезенні товару. Таким чином, на той період на законодавчому рівні було встановлено правила переміщення товарів через державний кордон, а для здійснення контролю над перевезенням товарів та нарахування мита функціонували спеціальні державні заклади – митниці. Усяке порушення правил, встановлених законодавчими актами щодо переміщення товарів та предметів через кордон, отримало назву «контрабанда», а винні у скоєнні таких дій підлягали покаранню [4, с. 155]. У зв'язку із цим перші роки XVIII ст. характеризувалися посиленням протекціоністської політики держави, що було спрямовано на підтримку зароджених мануфактур. У 1712 році на сухопутному кордоні було відновлено відкупну систему при справлянні митних платежів з метою наповнення грошової скарбниці, як зазначалося у відповідному указі [5, с. 220].

Разом із тим, щоб усунути реальну небезпеку зменшення митних доходів, урядом держави було підписано торговельні договори з зарубіжними країнами. Так, наприклад, з Англією у 1726 р і Пруссією у 1728 р. про встановлення режиму митного взаємного сприяння. А у 1731 році було впроваджено Митний тариф, що змінив протекціоністський тариф 1724 року та суттєво спростило умови ввезення іноземних товарів. Відповідно до нового тарифу справлялося 20% мита з тих товарів, що вироблялись у державі, а інші товарні групи при імпорті оподатковувалися ставкою 10% [4, с. 155].

3 сер. XVIII ст. запроваджено біля 17 видів митних зборів, процедура огляду товарів і оформлення була дуже складною, що суттєво перешкоджало розвитку зовнішньої торгівлі. Найважливішими подіями у сфері митного оподаткування стала ліквідація торговельних бар'єрів. У 1753–1754 роках внутрішні мита, а також усі 17 видів митних зборів було змінено одним митом у розмірі 13 копійок із карбованця вартості на кордонах держави, які стягувалися як при вивезенні, так і при ввезенні товарів. У 1754 р. було видано табель нормальних цін, на основі якого розраховувались нові збори. Таким чином, реформа 1753–1757 років до державної скарбниці привнесла значний прибуток [6, с. 190].

1 вересня 1766 року було запроваджено новий митний тариф, що встановлював безмитне ввезення всіх імпортованих товарів, які не вироблялися у країні, з товарів, національне виробництво яких знаходилося у стадії зародження від держави можна було отримати певні привілеї; зменшено ввізне мито на матеріали та сировину для вітчизняного виробництва; готові вироби оподатковувалися більш високим митом в порівнянні з напівфабрикатами; імпортовані товари, виробництво аналогів яких існувало в країні, оподатковувалися порівняно високим 30% митом. Експортне мито, справлялося на рівні 5% ціни товару. При цьому експорт сировини попадав під підвищене мито в порівнянні з експортом готової продукції. Таким чином, прийняття митного тарифу 1766 року сприяло розвитку політики вільної торгівлі.

У 1782 році було прийнято новий митний тариф, в якому було відсутнє заборонне мито. Більшість товарів при ввезенні оподатковувалось 10% митом, а також значна кількість товарів була звільнена від оподаткування експортним митом [4, с. 157].

Зростання обсягів світової торгівлі на рубежі XIX століття в цілому вплинуло митна політика держави протекціоністського спрямування. Це пов'язано з тим, що молода промисловість не мала змоги конкурувати з західною конкуренцією (особливо англійськими). Наприклад, відповідно до Митного тарифу 12 березня 1822 р. було заборонено вивіз 21 найменування товару та ввезення 300 найменувань. Основними положеннями можна низькі ставки мита на товари, що необхідні для внутрішнього виробництва; звільнення від сплати мита при ввезенні іноземних товарів та продукції, які не вироблялися в країні, але в яких була необхідність; заборона ввезення конкуруючих товарів тощо. Тобто, Митний тариф 1822 року частково припинив ввезення імпортованих товарів, а національна промисловість не конкурувала з іноземними виробниками, що забезпечувало існування активного торгового балансу. Почала розвиватися внутрішня промисловість. Однак Митний тариф знизив попит на сировину, підвищив тариф на споживчі товари, чим самим сприяв зростанню контрабанди. Тариф 1822 року неодноразово переглядався у 1824, 1825, 1830, 1831, 1836, 1838 та 1841 роках) [4, с. 157].

Прикладом існування зони вільної торгівлі необхідно відмітити значення Маніфесту 1817 року, відповідно до якого в Одесі було створено «Порто-франко» з метою вільного безмитного ввезення іноземних товарів, що випускалися без митного огляду та без певних об'єктів (крім хлібного вина та горілки, інших міцних напоїв, які були заборонені до вивезення тарифом від 1 січня 1821 р.) [4, с. 158].

Разом з тим слід відмітити, що крім позитивних тенденцій з розширення зовнішньої торгівлі в регіоні відбулося й прояв негативних сторін – це ліквідація митного тарифу та контрабанда та ін. Спочатку режим вільної торгівлі в порто-франко було введено терміном на 30 років, але потім він двічі переглядався та подовжувався у 1848 і 1854 роках.

Знаковим в історії є 1864 р. коли у Міністерстві фінансів було створено Департамент митних зборів для контролю за наповненням державної казни за рахунок митних зборів. 10 листопада 1876 р. було прийнято рішення про так звані «золоте мито», тобто митні збори почали справлятися тільки в золотій валюті. Митні установи приймали іноземну валюту (золото), купони від білетів внутрішніх державних «металевих» позик, білети Державного банку, іноземні банківські білети, які розмінювалися на золото. Основні завдання того часу було зменшення ввезення іноземних товарів, утримання торговельного балансу, наповнення золотовалютного резерву країни. Але даний захід призвів до негативних наслідків – підвищення цін на іноземні товари, а згодом, через відсутність конкуренції, ціни і на товари внутрішнього виробництва. Але з часом цю систему було скасовано.

З 1881 р. митно-тарифна політика змінювалася у сторону протекціонізму. ставки мита щорічно переглядалися та збільшувалися. В 1891 р. прийнято митний тариф, що розповсюджувався на галузі, які до цього не попадали під дію тарифних регуляторів, він посилив ефект захисту (а в деяких випадках це було адекватно забороні ввезення іноземних товарів) і для галузей, які були під «митною парасолькою». Слід зауважити, що аналогічної політики на той час дотримувалися інші країни світу, у тому числі США та Німеччина.

Перше десятиліття XX ст. характеризується упадком промислового виробництва до 1909 року, коли держава вступила до смуги промислового підйому. В першу чергу, це відмітилося на організації митної справи, головним завданням якої була реалізація фіскальної функції.

Митний тариф 1903 року, який набрав чинності в 1906 році, був ще більш протекціоністським ніж попередній, але в перші ж роки його існування багато статей цього тарифу було змінено або скасовано взагалі.

У роки першої світової війни українські землі, що входили до складу іноземних держав, припинили митні операції, характерні для мирного часу. Їхнє відновлення відбулось у ході відродження української державності, чільним атрибутом якої стало заснування самостійного митного відомства [4, с. 163].

У радянський період митна політика будувалася за принципом промислового протекціонізму. Введення цієї системи диктувалося розрухою в країні, викликаною Першою світовою і громадянською війнами, а також економічною блокадою західних держав. Безумовно, загальний стан економічної та політичної ситуації в країні (громадянська війна, голод, розруха, товарний дефіцит) вплинув на розвиток митної справи – крім виконання фіскальної функції однією з головних стала правоохоронна. У 1921 р. було видано декрети про право митних установ на конфіскацію контрабандних товарів, а 8 грудня 1921 р. створено Центральну комісію боротьби з контрабандою. Контрабанда стала однією з найгостріших економічних проблем у країні. У величезній кількості ввозився іноземний товар, який породжував спекуляцію. В обмін на контрабандні товари ввозилося золото, коштовності, хутро, предмети старовини і мистецтва [1, с. 420].

У 1921 році на кордоні функціонувало 44 митні установи трьох видів: митниці, митні нагляди, митні пости. Тобто існуючі тісні взаємозв'язки у сфері митно-тарифних відносин за нинішньою класифікацією інтеграційних об'єднань можна систематизувати як митний союз. 20 квітня 1922 року РНК УРСР було прийнято постанову про введення в дію на території УРСР Митного тарифу з Європейської торгівлі, а з часом – про митну охорону [4, с. 165].

Положення Митного тарифу 1922 року було орієнтовано на захист національної промисловості від іноземної конкуренції і створення сприятливих умов для національного виробництва тощо. Насамперед, встановлення високих ставок ввізного мита (на основі різниці між національними цінами та цінами іноземного ринку на певні товари); ввезення промислової сировини, напівфабрикатів і машинного устаткування, яке не вироблялося в країні без сплати мита; введення високої ставки експортного мита на сировину, що вироблялася в країні в недостатній кількості; на сировину, вироблену в надлишку, встановлення помірної ставки мита; експорту готових виробів (цукор, текстильні вироби) без сплати мита та ін.

Значні зміни тарифної політики стало прийняття нового митного тарифу 11 лютого 1927 року, яким передбачалося ввезення товарів зі звільненням від сплати мита товарів з заступницькою, фіскальною і надфіскальною метою. 21 травня 1930 року було затверджено митний тариф з привізної торгівлі. У 1932 році щодо даного тарифу була введена двоколонна система, були встановлені мінімальні та максимальні ставки мита [2, с. 422].

Вдосконалення системи тарифного регулювання припадає на другу половину 40-х та 50-х років. Митний тариф у післявоєнний період поділявся на: загальний митний тариф з привізної торгівлі; привізний тариф для країн Сходу; тариф для товарів афганського походження; диференційований митний тариф для товарів, що ввозилися через Мурманський порт; конвенційні ставки мита на деякі товари тощо.

Трансформація економічної системи з 1985 року відкрила новий етап розвитку радянської митної політики. Істотні зміни в системі митно-тарифного регулювання відбулися в 1989 року, коли слідом за скасуванням державної монополії на зовнішню торгівлю та розширенням кількості учасників експортно-імпортованих операцій було

введено обов'язкове декларування товарів та іншого майна, що переміщується через кордон. Тобто основними функціями митно-тарифної політики стали фіскальна та регулятивна.

Митно-тарифне регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні почало розвиватися з 1991 р. Правовою основою його став Закон України «Про Єдиний митний тариф», прийнятий 5 лютого 1992 р.

Період 1991–1995 рр. характеризується досить ліберальним зовнішньоторговельним режимом. На більшість товарних позицій ставки ввізного мита були на рівні 0–10%. Тільки на незначну частину товарів накладалася ставка 15–30%, а максимальний рівень складав 50% (наприклад, алкогольні, тютюнові вироби та ін.). Рівень ставок ввізного мита визначався в залежності від ступеня обробки й економічної доцільності імпорту товарів. На товари, імпортовані з країн, що розвиваються, не накладалися мита, а на товари з промислово розвинутих країн, з якими Україна мала угоду про режим найбільшого сприяння, оподатковування здійснювалося за пільговими ставками [3, с. 241].

Період 1996–1998 рр. характеризується протекціоністською політикою захисту національного товаровиробника. Посилення протекціонізму відбувається поряд із заходами для зміни системи митно-тарифного регулювання в зв'язку з інтеграцією України до СОТ. За для цього скасовується національна система преференцій, митно-тарифне регулювання спрямовано на захисті вітчизняного товаровиробника, надходження від тарифів переважно за рахунок підвищення ставок на імпорт високоліквідної на українському ринку продукції (в основному, підакцизні товари), а також за рахунок заходів, пов'язаних із визначенням митної вартості, тарифної позиції і країни походження товару.

Впродовж 1998–1999 рр. Україна удосконалює систему митно-тарифного регулювання відповідно до норм, правил та стандартів СОТ. Поступово лібералізується імпортерний режим. Це, зокрема, пов'язано з необхідністю виконувати зобов'язання перед міжнародними фінансовими організаціями по лібералізації зовнішньоторговельного режиму. Поступово скасовується застосування

ставки мінімальної митної вартості. Істотно зменшилася кількість рішень по зміні ставок ввізного мита. Приймаються рішення, спрямовані на стимулювання внутрішнього виробництва, тобто ставки мита знижувалися на сировину, підвищувалися на готову продукцію, аналоги якої випускалися в Україні. Були знижені ставки ввізного мита на значну кількість товарів текстильної промисловості відповідно до зобов'язань перед ЄС [7, с. 98].

Важливим питанням у даний час є трансформація митного тарифу в процесі вступу України до СОТ. З 1994 р. Україна веде переговори про приєднання до ГАТТ і вступу до СОТ. У зв'язку з цим національне законодавство поступово приводиться у відповідність до вимог ГАТТ/СОТ, основною метою яких є лібералізація торгівлі і зняття обмежень у цій сфері. У 1996 р. Указом Президента України № 255/96 була затверджена «Концепція трансформації митного тарифу України на 1996–2005 рр. відповідно до систем ГАТТ/СОТ».

З окремими країнами державою продовжується укладання угод про вільну торгівлю, надання режиму найбільшого сприяння чи національного режиму та ін.

Висновки. Необхідно відзначити, що історичний досвід виникнення і розвитку інституту митних платежів в Україні надав серйозний вплив на їх юридичну природу і стан сучасного українського законодавства, що регулює порядок їх встановлення і стягнення.

Точних документальних свідчень про час зародження митного оподаткування на Україні не збереглося. Їх приблизний вік-близько 1000 років. Спочатку митні платежі характеризуються численністю і безсистемністю. З часом крім спочатку митного призначення за право проїзду або торгівлі митні збори набувають інші функції: фіскальну, протекціоністську, захисну та ін. Постійна нестача грошових коштів, властива Україні на всіх етапах її розвитку. Деякі з них стали прототипами сучасних митних платежів.

У міжнародній практиці митні платежі використовуються в якості основних інструментів державного впливу на зовнішню торгівлю. Інтеграція України у світову економіку має відбуватися з урахуванням попереднього і міжнародного досвіду митно-правового регулювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гальський К.Є. Митниця України : кроки становлення та поступу. О. : Пласке. 2009. 516 с.
2. Бодряга Н.В., Кривоборець Б.І. Удосконалення системи адміністрування ПДВ. *Наукові праці ДонНТУ*. Серія: економічна. 2008. Вип. 33/2.
3. Дубініна А.А. С.В. Сорокіна, О.І. Зельніченко. *Митна справа*. К.: ЦУЛ. 2010. 320 с.
4. Колесников К.М. Історія митної діяльності : Україна в європейському контексті. За заг. ред. В.В. Ченцова. Держ. мит. служба України, Держ. НДІ митної справи. О. : Пласке, 2010. 541 с.
5. Чорний В.Б. Україна і митна справа: історичний нарис. К. : Комп'ютерно-видавничий інформаційний центр «КВІЦ», 2000. 349 с.
6. Бихун В.Ю. Столична митниця. Віхи історії. К. : ЛАТ К. 2007. 222 с.
7. Перепьолкін С.М. Міжнародно-правові аспекти митного співробітництва європейських держав. Монографія. Дніпропетровськ : АМСУ, 2008. 141 с.